

ELŐSZÓ

A magyar szociológia viszonya Talcott Parsonshoz meglehetősen kétértelmű. Amikor nálunk a szociológia intézményesedése megindult, a hatvanas években, Nyugat-Európában és Észak-Amerikában már megkezdődött az a heves Parsons-kritika, amely a marxista gondolatoknak a nyugati szociológiába való újrabehatolását kísérte. Ezért az a látszat keletkezhetett, hogy a Parsons-kritika recepciójával a Parsons-recepció is elintéztetett. Pedig Parsons nem idejétmúlt szerző. Erről tanúskodik, hogy lassan újra növekedni kezd hatása.

Maga Parsons természetesen mindent megtett, hogy ne fogadják szívesen. Nehézkesen, a jó angolságot megvető ezoterikus stílusban-ír, intellektuálisan tagadhatatlanul nagyképű és professzorosan merev, sokszor nagy felfedezésként talál trivialisokat, gondolatmenetei gyakran konfuzak. Ezeket a vonásokat az olvasó a jelen válogatásban is fel fogja ismerni. Viszonylagos reneszánsza tehát a riasztó vonások ellenére bontakozik, s e reneszánsz alapvetően kritikai: Parsonst azért kell ismerni, hogy túl lehessen lépni rajta. Az elméletalkotók számára munkásságát az teszi vonzóvá hogy hihetetlenül gazdag és sokrétű fogalomrendszer dolgozott ki, amely átfogja a szociológia egész tartományát. Megkülönböztetései gyakran aprólékoskodók, nehézkések, de lényeges kérdéseket érintenek.

Parsons fogalomkészleteket állított elő s nem a szó szoros értelmében vett elméleteket. Gyakran ezt ő maga is bevallotta, bár néha — így kötetünk harmadik szemelvényében — fogalmi konstrukcióit empirikusan igazolható elméleteknek is tartotta. A fogalomalkotó tevékenység értelmes és fontos, s nem pusztán szociológiai lexikonok címszóanyagának megszerkesztését jelenti. Parsons tulajdonképpen azt vizsgálja, hogy hogyan konstituálódik az a tárgyterület, mellyel a társadalomtudományok foglalkoznak. Naivitás lenne azt hinni, hogy a társadalom mint a szociológiai vizsgálat tárgya a szemlélet számára eleve adott. Ismert az a bonyolult társadalomtörténeti és eszmetörténeti folyamat, amelynek során lassacskán megkonstruálták a polgári társadalom fogalmát, s így egyáltalán felvetődhetett az az ötlet, hogy a társadalomban tudományos vizsgálatra, méltó összefüggések rejljenek. A szociológia története egyben új és új fogalmak konstrukciójának a története. A mostani Parsons-reneszánsz bizonyára összefügg azzal, hogy a "nyugati" szociológia vál-

sága a 60-as, 70-es években — amely első szakaszában kiüzte Parsonst az igazán érdekes szociológusok közül —, felfokozta a paradigmák iránti érdeklődést, s ma már egyre többen keresik a társadalom különböző konceptualizálásainak belső logikáját és összefüggéseit. Parsonst olvasni pedig épp ebből a szempontból ösztönző. Állításait nem kell elfogadni (ezekre az állításokra egyébként sem lehet a szó szokványos értelmében azt mondani, hogy igazak vagy hamisak), de meg kell birkózni a Parsons által kétségtelenül nagyon absztrakt szinten és nagyon nehézkesen felvetett problémákkal. Jobb lenne minderről egy elevebb és kevésbé konzervatív szerzőtől olvasni — csakhogy Parsonshoz mérhető egyéniség nincsen.

Parsons munkássága az amerikai szociológiának arra a korszakára esik, amikor az többé-kevésbé kiszabadulva az európai eredetű társadalomtudományi elméletek gyámsága alól kialakította a szociológiai kutatás intézményi modelljét, a munkamegosztásos alapon szervezett szociológiai kutatóintézet különböző típusait, és létrehozta az igazán eredeti amerikai elméleti paradigmákat. Parsons annyiban hasonlít az őt megelőző amerikai szociológus generáció tagjaira, hogy ő is lelkész családból származott, mint az első szociológusok közül sokan. 1902-ben született, gyermekkorát a Közép-Nyugaton töltötte. 1920-ban kezdte meg egyetemi tanulmányait. Először a biológia és az orvostudomány érdekelte, később a gazdaságtan felé fordult, annak úgynevezett "intézményi" ága felé, s így került kapcsolatba először a szociológiával Th. Veblen írásait tanulmányozva. 1924-25-ben egy esztendőt a London School of Economics-on töltött, ahol egyebek mellett megismerkedett B. Malinowski írásaival is — több mint húsz év múlva tért újra vissza a Malinowski antropológiai funkcionalizmusa által felvetett kérdésekhez. 1925-26-ban Heidelbergben töltött egy esztendőt, itt ismerkedett meg Max Weber írásaival, Werner Sombarttal, itt kezdte ími doktori dolgozatát "A kapitalizmus fogalma a mai német irodalomban" címmel, amelyet már az Egyesült Államokban fejezett be és Heidelbergben védett meg 1929-ben.

1927-től a Harvard egyetemen tanított. Amellett, hogy Weber írásait népszerűsítette (1930-ban lefordította "A protestáns etikát"), egyre inkább a gazdaságtan és a szociológia elméleti "mátrixa" érdekelte, s ifjúkora történeti-intézményi irányultságát az elméleti előfeltevések szisztematikus elemzése váltotta fel. A. Marshall, V. Pareto, E. Durkheim és mások alapos elemzése foglalta le a harmincas években az oktatásban és kutatásban egyaránt. Ebből a munkából született meg 1937-ben *The Structure of Social Action* című műve, amelyben a klasszikusok írásait elemezve bontotta ki saját cselekvésméleti felfogását. Ebből egy rövid részlet szerepel válogatásunkban.¹ Ez volt Parsons legjobban olvasható műve — talán azért, mert édesapja, aki

ekkor már angol irodalmat tanított egy vidéki főiskolán, mondatról-mondatra átjavította fia riasztónak talált szövegét.

Parsons ekkor már a kislétszámú szociológiai intézet egyik professzora volt és központja egy olyan, részben már végzett hallgatókból (pl. K. Davis, R. Merton, W. Moore) álló körnek, amely őt, és nem az intézetvezető Sorokint tekintette intellektuális vezetőjének (Sorokin egyébként megíngathatatlan ellenszenvvel figyelte kollégáját, s hosszú ideig sikerült is megakadályoznia előléptetését). Parsons ekkorra már elszakadt a gazdaságtantól. Kollégái közül közelebbi kapcsolatban volt a Harvard Business School empirikus kutatóival, W. Lloyd Warner-rel és E. Mayo-val. Könyve szembeállította viszont a chicago-i szociológusokkal, nem követte azok jóakarató szociális reformizmusból fakadó gyakorlatias felfogását. Parsonst sokkal inkább érdekelték a társadalmi stabilitás alapvető feltételei, mint a társadalmi reform tudományos megalapozása.

Az 1937-et követő időszakban Parsons gondolkozása ismét átrendeződött. Átmenetileg ugyan, részben külső körülmények hatására, empirikus és történeti kérdésekkel is foglalkozott, de a lényeges fordulatot a rendszerelmélet kidolgozása jelentette. 1942-től ő lett a szociológiai intézet vezetője, s azt interdiszciplináris intézménnyé fejlesztette. Itt tanított a pszichológus H. Murray és G. Allport, az antropológus C. Kluckhohn. 1951-ben Parsons két könyvet publikált, s ezek tartalmazzák második korszakának alap gondolatait. A rendszerelmélet első kifejtése *The Social System* c. könyvében található. Parsonsra harvardi működésére kezdetétől nagy hatással volt a fiziológus L. J. Henderson (aki tőle telhetőleg segítette is fiatalabb kollégája karrierjét), s neki is szerepe volt abban, hogy Parsons a társadalmat mint önfenntartó rendszert kezdte szemlélni. Ekkor hasznosította a még Londonban megismert antropológiai funkcionalizmust is. Parsons szerint a társadalmi rend előfeltétele bizonyos funkcionális követelmények kielégítése, ennél fogva a társadalmi folyamatokat, az egyének motivációit és az intézményesülést az ezeket meghatározó funkcionális követelmények szempontjából kell elemezni. A másik, 1951-es könyv kollektív munka gyümölcse volt. Parsons szervezte meg azt a szemináriumot, amelynek az volt a feladata, hogy kidolgozza a társadalomtudományok egészét átfogó és irányító elméleti keretet. A *Toward a General Theory of Action* egyik E. Shils-szel közösen írt fejezetéből szerepelnek részletek válogatásunkban.² A cselekvéseméletet Parsons ekkor már a társadalmi rend integratív nézőpontjából közelítette meg.

Az amerikai szociológia akkori állapota, az akkori közhangulat elősegítette egy olyan szemlélet érvényesülését, amely a rendet, integrációt, a konszenzust, az egységes elméleti és módszertani keret érvényesülését hangsúlyozta. Parsons a szociológus-társadalom csúcsára került. Már 1949-

ben megválasztották a szociológiai társulat (ASA) elnökévé, s a szociológiai közélet jelentős figuráinak többsége tanítványa vagy barátja volt. A mccarthyizmus természetesen túlment az általa elfogadható határokon, ő szolid és megbízható konzervatív liberális álláspontot képviselt.

1953-ban ugyancsak közös munka eredménye volt a Working Papers in the Theory of Action (E. Shils és R. Bales társszerzőkkel), amelyben kidolgozták a "négy funkció paradigmáját." Az ötlet Bales-től származott: minden rendszer, a kiscsoporttól és családtól a társadalomig értelmezhető úgy, hogy a benne végbemenő folyamatok négy, elméletileg levezethető funkcionális követelménynek (adaptáció, célélérés, integráció és mintafenntartás) tesznek eleget. A nevezetes AGIL-séma lehetővé tette a funkcionális rendszerelmélet korábinál sokkal koherensebb bemutatását, kategoriálisan összekapcsolta az elmélet különböző részterületeit, ugyanakkor az elmélet kategóriarendszerének egyfajta önmozgást is kölcsönzött (az egyes funkcionális követelményeknek megfelelő alrendszerek a saját funkcionális követelményeiknek megfelelően maguk is tovább tagolódnak, és így tovább), megnehezítve a kategóriák kombinálásával kapott fogalmak empirikus referenciáinak a megtalálását. Az AGIL séma makroszintű bemutatását Parsons a N. Smelser-rel közösen írt Economy and Society című könyvében végezte el (1956). A funkcionális rendszerelmélet egyre mélyebb kidolgozása természetesen megnehezítette a rendszerelmélet és cselekvésemélet proklamált egységének beváltását. Az ötvenes években ezt már mások (így az itt közölt tanulmányt kiprovokáló Dubin is) felismerték. Harmadik szemelvényünk tükrözi azt a görcsös igyekezetet, ahogy Parsons a szétbomló elméleti szálakat igyekezett újrakötözni (a cikk, amelyet kismértékben rövidítve közlünk, megjelent az American Sociological Review 1960 augusztusi számában)³

1960 körül Parsons helyzete kezdett megváltozni. Az 50-es években még szinte zavartalanul örvendhetett a nehezen megszerzett népszerűségnek és elismertségnek. Ekkor azonban már egyre többen kétségbevonják, hogy a parsonsi szociológia a szociológiai paradigma szerepére tarthatna igényt: C. Wright Mills, R. Dahrendorf, G. Homans, D. Lockwood. Parsons befolyása egyre szűkült, s a hetvenes évektől ismét az elméleti sokszínűség jellemezte az amerikai szociológiai életet: diadalmasan hódított az újra felfedezett fenomenológiai szociológia és néhány vele rokon irányzat, a "neoweberianus" megközelítés, sőt még marxista, vagy "neomarxista" megközelítések is megjelentek.

A hatvanas évek kezdetétől Parsons gondolkodása is megváltozott, egyre erőteljesebben figyelt a társadalom folyamatszerűségére. Már az ötvenes években felmerült az a gondolat, hogy a rendszeren belüli folyamatokat általánosított csereeszközök (médiumok) "szabályozzák és közvetítik. A legnyilvánvalóbb ilyen médium a pénz, amelynek erre a szerepére

már az Economy and Society rámutatott. Parsons a 60-as évek közepén írt tanulmányaiban úgy látta, hogy a politikai folyamatokban hasonló eszközként működik a hatalom. E cserefolyamatokkal kapcsolatban kibernetikus ellenőrzésről beszélt, vagyis arról, hogy az ellenőrzés szimbolikus "programjai" viszonylag alacsony energiaszinten nagy energiaszintű folyamatokat szabályoznak.

Sokat foglalkozott a fejlődés problémáival is — így születtek meg utolsó, harmadik korszakának legjellegzetesebb művei: Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives, 1966 és The System of Modern Societies, 1971. Visszatért tehát a történeti szempontú elemzésekhez, ahonnan pályája indult: ahogy egykor a kapitalizmus német elemzéseit vizsgálta, most újra a modern társadalmak mibenléte foglalkoztatta. S e visszatérés nem csupán szimbolikusan értendő. Az 1973-ban nyugalomba vonult Parsons 1979-ben Münchenben hunyt el, abban a városban, ahol az általa anynyit értelmezett (sokak szerint félreértelmezett) Weber is meghalt, s ez történt néhány nappal azután, hogy doktorrá avatásának 50. évfordulóján a nyugat-német szociológia eliteje köszöntötte Heidelbergben.⁴

A következőkben kísérletet teszek arra, hogy röviden felvázoljam a parsonsi cselekvésmélet néhány vonását, — inkább a figyelemfelkeltés kedvéért s nem állítva, hogy bármely kérdést megfelelően elemeztem volna.

Parsons eredeti cselekvés fogalma — mint ő maga is megjegyezte — nagyon közel áll a köznapi józan ész cselekvésfelfogásához. Cselekvőről, célról és szituációról beszél (a cselekvő partnerek is a szituáció részét képezik). /18. o./ Mi különbözteti meg ezt a cselekvésfelfogást attól az atomisztikus cselekvésmélettől, amelyet az első szemelvényben oly hevesen bírál? /23. o./ Első pillanatra semmi, és ez az első benyomás bizonyos mértékig igaz; Parsons, az utilitarista, pozitivistá cselekvésfogalom kritikusa mindvégig rabja maradt egyfajta maradvány-utilitarizmusnak, hiszen cselekvésre gondolva mindig csak az eszközhasználó, célkövető viselkedéssel foglalkozik, soha nem képes megfelelően számbavenni a kommunikációt, azt a cselekvésfogalmat, amely több "egyenrangú" cselekvőből indul ki, amely szerint a cselekvő partnere nem a szituáció része, nem "szociális tárgy". A parsonsi cselekvőnek erre a magányosságára utalva nevezi Habermas ezt a cselekvésfelfogást monadikusnak. Az atomizmustól ezt a felfogást az választja el, hogy szerinte a társadalom nem pusztán az egyes cselekvésvektorok összeadódása. A monászok nyitottak "felfelé" — azaz a cselekvések koordinálását egy normatív rend biztosítja, s ennek a rendnek a fogalmát dolgozza ki Parsons első könyvében Marshall, Pareto, Durkheim és Weber elemzése kapcsán. A monadikus cselekvő és a normatív rend a korai parsonsi társadalomfelfogás két pillére, a kettőt a cél kategóriája kapcsolja össze.

A cselekvők céljai ugyanis nem változhatnak véletlenszerűen — ha ez lenne a helyzet, nem lehetnénk biztosak abban, hogy a tényleges cselekvések a döntő ponton egymáshoz fognak illeszkedni, hiszen semmi sem garantálja egymás szándékainak kölcsönös elismerését, ami egy ilyen illeszkedés előfeltétele. Az utilitarizmus hibája Parsons szerint épp az, hogy nem ismert el egy ilyen, a célokat meghatározó normatív rend létét, s így szembekerülve "a rend hobbes-i problémájával", csak a társadalmi cselekvést természeti történetre redukáló pozitívizmusban kereshet menedéket. /27-28. o./

Parsonsnál minden kérdés felvetését e két vonatkoztatási pont, a monadikus cselekvő és a normatív rend határozza meg. Ragadjuk ki ezek közül a racionalitás kérdését, amely olyan nagy szerepet játszott a fő elméleti forrásként kezelt Weber gondolkodásában. Talán meghökkenítő, hogy Parsons az első tanulmányban szinte csak negatív értelemben foglalkozik ezzel a kérdéssel, azaz azt igyekszik igazolni, hogy csak különös történeti fejlemények állították ennyire (alapjában véve jogosulatlanul) előtérbe. /25. o./ Meghökkenítő, mindenekelőtt azért, mert a kezdeti cselekvésséma (cselekvő, célok, eszközök, feltételek) a racionálisan mérlegelő ember képét idézik fel. /18-19. o./ De amikor második szemelvényünkben Parsons a motivációs orientációt elemzi, ott is az általában racionálisnak tekintett cselekvés modelljét írja le: az orientáció megismerő módja a valóságos tényállás feltárását biztosítja, a katektikus mód a szükségletek szempontjából fontos tárgyak kiválasztását, az azokhoz való kötődést eredményezi, s végül az értékelő mód egyfajta optimalizációs feladatot old meg, azaz a sokféle szükségletkezhöz kapcsolódó sokféle realiztikus cselekvési alternatíva közül kiválasztja a legkedvezőbbet (bizonyos mércék segítségével — erről később). /49-51. o./ A racionalitás témájától való húzódozást furcsa fénybe állítja az is, hogy a nevezetes mintaváltozók a tradicionális-modern megkülönböztetés mentén helyezkednek el, s így kapcsolatba hozhatók a racionalizáció problémájával. Az univerzalizmus, specifitás, affektív semlegesség és teljesítmény-orientáció /59. sk. o./ a modern társadalmi szerepeket jellemzi (Parsons is ilyen szerepeket elemezve bukkant rájuk). Mégis, Parsonsnak jó oka volt arra, hogy kikerülje a cselekvés racionalitásának kérdését. Azt világosan látta, hogy ha feltesszük, hogy a cselekvők inherensen racionálisak és a racionalitás fogalmát az eszközhasználó cselekvés racionalitására korlátozzuk, akkor az utilitaristákhoz hasonlóan megoldhatatlan nehézségekhez jutunk, s képtelenek leszünk megmagyarázni az emberi együttélés tényét. /30. o./ De joggal húzódozott a racionalitás-fogalom kiterjesztésétől is. Ha ugyanis a racionális cselekvőről feltesszük, hogy nemcsak a racionális eszközválasztásra képes, hanem a célok racionális mérlegelésére is, akkor ez szétfeszíti a cselekvés-sémát. A célokat mérlegelő, a normákat racionálisan felülbíráló cselekvő felborítaná, a cselekvőkhöz képest elsődleges és önállósult normatív rend kép-

zetét. Márpedig Parsons alapmeggyőződése, hogy a normatív rend, a normatív integráció nem a cselekvők műve, ellenkezőleg, az produkálja a cselekvőkéit. A szélesebb értelemben racionális cselekvő azonban nem lehet monadikus sem, ugyanis — mint ezt azóta Habermas demonstrálta — a normák kritikai felülvizsgálata nem történhet monologikusan, a magárahagyott cselekvő okoskodásában.

Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy a racionalitás-problematika nem véletlenül szorult a háttérbe Parsons-nál, hiszen összeférhetetlen volt eredeti cselekvéselképzelésével. Az előbbi gondolatmenet valószínűsíti azt a megállapítást is, hogy a monadikus cselekvésfelfogás és a társadalmi (normatív) integráció "transzcendens", cselekvők-feltételezi egymást, minthogy a nem-monadikus racionális cselekvők áttörnének a normativitás ilyen transzcendenciáját. A magányos cselekvőket csak egy hozzájuk „képest külső és "eredeti" rend képes integrálni, s viszont egy ilyen rend léte nem engedi meg a kommunikatív cselekvés feltételezését.⁵

A parsonsi cselekvés-séma belső viszonyaira érdekes fényt vet, ha megvizsgáljuk a "szubjektív nézőpont" kérdését. Az első szemelvényben Parsons hangsúlyozza, hogy a cselekvés elemzése csak a cselekvő nézőpontból lehetséges. /19. o./ Ennek kiemelésére jó oka van: maga a cselekvésfogalom feltételezi, hogy a cselekvőnek aktív szerepe van a cselekvés létrehozásában. Ahhoz, hogy a normatív rend érvényesülhessen, a cselekvők szubjektív céljaiként kell testet öltetni, ezek a célok pedig csak "szubjektív" kategóriákban közelíthetők meg. Elveti tehát azt a radikális pozitívizmust, amely teljesen kikapcsolni törekszik a cselekvő tudatára utaló fogalmakat, s tisztán megfigyelési kategóriákban igyekszik leírni a cselekvéseket, mint a radikális behaviorizmus. De ha ez ennyire nyilvánvaló, miért szorul a "szubjektív nézőpont" kérdése már 1951-ben a háttérbe, s miért tűnik el teljesen az 1960-as cikkből? Erre is jó oka volt Parsons-nak. A normatív rend ugyanis, mivel "transzcendens" a cselekvők-höz" képest, nem elemezhető kimerítően azok terminusaiban, olyan objektív nézőpontot és hipotetikus megfigyelőt kíván, aki minden részleges cselekvési helyzet "fölött" áll, s át tudja tekinteni az egész összefüggést. A parsonsi cselekvés-séma tehát két eltérő módszertani megközelítést is megkívánna, de nem rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyek a "szubjektív" és "objektív" nézőpontok közti átfordítást lehetővé tennék. Ez megint csak a monadikus cselekvésfogalommal függ össze: „egy monadikus cselekvő esetében nem egészen világos, hogy teljesen "privát" élményeit és megfigyeléseit hogyan képes megosztani másokkal (azaz a parsonsi cselekvésfogalomból hiányzik a kommunikáció aspektusa, márpedig nézeteink objektivitása csak a kommunikációban igazolódhat). Parsons-nál a két nézőpont közül az "erősebb" győz, a normatív rend értelmezéséhez szükséges objektív.

Az előzőekből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a korai Parsons cselekvésképének két pólusa feltételezi egymást, másrészt a kettő között bizonyos feszültségek is vannak. Parsons az utilitarista dilemma kritikájával kapcsolatos megfontolásokból a társadalmi összefüggést nem kívánta a cselekvők tevékenysége eredményének tartani (úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem bízott abban, hogy a cselekvők képesek lennének egy közös értelemben "megegyezni" vagy egy közös "világot" gyakorlatilag felépíteni). Ugyanakkor vonakodott attól is, hogy ezt a társadalmi összefüggést a cselekvésektől elszakítva, mintegy természeti összefüggésként írja le. Ez igazi dilemma, még ha nem is vallotta be, ebből származott számos kétértelműsége, s végső soron az ebből eredő feszültségek magyarázhatják felfogásának lassú átalakulását, hangsúlyváltását, míg az eredetiből alig marad valami.

Második szemelvényünk a változásfolyamat egyik lényeges állomását képviseli. Parsons itt egy sokkal bonyolultabb cselekvéssémát mutat be, de ennek alapgondolata az 1937-es tanulmányéhoz nagyon hasonló. A normatív rend itt mint kultúra jelenik meg, s mint értékorientációs mércék készlete lép be a cselekvés folyamatába. Kultúra és cselekvő viszonyát a korábbiakhoz képest igen tagolt sémában írja le, s e séma gondolatébresztő hatását aligha lehet tagadni. /42 sk. o./ E tanulmánynak azonban van egy különös vonása. Az orientációs módok, a tárgy-típusok (ez utóbbi rész nem került be a válogatásba) elemzése után az olvasó úgy érzi, hogy körülbelül mindent elmondott, s következhet az interakció elemzése, amely megmagyarázná, hogy a közös normatív mércék alapján hogyan stabilizálódnak a személyközi viszonyok, s innen lehetne továbbhaladni az intézmények, a társadalom taglalása felé. E ponton azonban Parsons mintha előről kezdené a fejtegetést, s egy teljesen új megközelítést vezet be a mintaváltozók elemzése képében. /55 sk. o./ Akárhogy is indokoljuk a mintaváltozós séma fontosságát és eredetiségét, az bizony sehogy sem illeszkedik a tanulmány gondolatmenetébe, amit mutat az, hogy végső soron megoldatlan és esetleges marad az orientációs módok és a mintaváltozók megkísérelt összekapcsolása. /68-71. o./ Pedig a mintaváltozók nem futó vendégek a parsonsi cselekvéssémában, hanem agresszív jövevények, akik szinte az egész eredeti sémát végül háttérbe szorítják.

A mintaváltozók bizonyos előnyei megmagyarázzák diadalmukat. Képzelnék el, hogy milyen lenne a cselekvéselmélet a mintaváltozók nélkül. A kultúranropológiát jól ismerő Parsons számára nem lehetett ismeretlen a kulturális relativizmus problémája, s éreznie kellett, hogy az egyes cselekvőkhöz képest transzcendens értékmércék létezése önmagában még nem hártja el ennek veszélyét. A közös értékmércék garantálják a cselekvések rendezettségét, de ez még nem zárja ki, hogy a kultúrák szintjén ne jelentkezzen újra a célok és értékek véletlenszerűségének problémája. Empirikusan a

kulturális relativizmus könnyen elfogadható, elméletileg azonban kényelmetlen. A kulturális relativizusból) következik, hogy minden kultúra csak önmagából érthető meg, azaz megkívánja a kultúrára vonatkoztatott "szubjektív nézőpontot". Ez viszont aláassa a normatív rend létét megállapítani képes "objektív" nézőpont lehetőségét, mert a relativizmus nem állítható meg tetszés szerinti ponton. Ha a kultúrák összehasonlíthatatlanok, miért ne lehetnének az egyedi cselekvéscélok is azok? Csakhogy egy olyan univerzalizmus, amely egy konkrét értékrend egyetemességéből indulna ki, ugyancsak kényelmetlen, antiszociologikus és dogmatikus. A legjobb megoldás az lenne, ha meg lehetne találni egy olyan vonatkoztatási rendszert, amelyben a kulturális különbségek értelmezhetőek, mert ezzel nem az értékek, hanem az értékeket elrendező absztrakt struktúra univerzalitását kellene csak állítani. A mintaváltozók pontosan ezt a lehetőséget kínálták.

A mintaváltozók mintegy mellékesen, a tönnies-i közösség-társadalom fogalom párnak egy empirikus problémára (a foglalkozási szerepek jellemzésére) való alkalmazása során jöttek létre. Felsorolásukat és definícióikat a szövegben megtalálja az olvasó /59 sk. o./, de bizonyára zavarban lesz, ha státusukat kell meghatározni. A név arra utal, hogy e változók összessége egy mintázatot ad ki, és pedig egy véges variációs lehetőségekkel bíró mintázatot. A változók státusa alapvetően kétértelmű, s épp ez magyarázza nagy szerepüket a parsonsi cselekvéseméletben. Egyfelől ugyanis egy választássorozatot képeznek, amelyet a cselekvőnek minden cselekvés előtt végre kell hajtania (nyilvánvalóan nagyrészt tudattalanul). Másfelől — s ez különösen nyilvánvaló a harmadik szemelvényben — a mintaváltozók olyan osztályozó kategóriák, amelyek intézmények, kulturális tartalmak és cselekvések jellemzésére egyaránt felhasználhatók. Kétértelműek, mert a cselekvésből vezetődnek le, de a cselekvéshez képest külső összefüggésekre alkalmazhatnak. Épp ezért összekapcsolják a monadikus cselekvőt és a normatív rendét minden kellemetlen mellékkövetkezmény nélkül.

A mintaváltozók mellett szól bizonyos fokú plauzibilitásuk — igaz, ezt a tradicionális-modern ellentéppárral való rokonságukból nyerik. Parsonsnak soha nem sikerült meggyőzően igazolni, hogy a mintaváltozók listája teljes, hogy logikailag lehetetlen több dichotóm választás, s a kulturális változékonyságnak a mintaváltozók dimenzióira való redukálhatósága pedig még kérdésesebb.

Úgy gondolom, hogy a mintaváltozók központi szerepe a parsonsi életmű második szakaszában e változók feltételezett univerzalitásából ered. Ez azt jelenti, hogy a változók terminusaiban Parsons szerint leírható minden kulturális minta ezzel pedig ezek összehasonlíthatóvá válnak. A mintaváltozók kijelölnek egy imaginárius teret, amelyben csak véges számú "hely" van, s minden szerep, norma, cselekvés stb. elhelyezhető ebben a térben. Az összehasonlítást, az "összeil-

lést", a mintaváltozók mintegy "függőlegesen" és "vízszintesen" is biztosítják. A szükségletdiszpozíciók pl. csak e tér korlátozott lehetőségei között variálódhatnak, s ezért a különböző diszpozíciók "összeilleszthetősége" valószínűsége elég nagy. Másrészt a kultúra, társadalom és személyiség (cselekvő) értelmi struktúrái is analógok eszerint (minden strukturális pozíciónak megfelel egy, és csakis egy a másik rendszerben), ezáltal megszűnik egymástól való "elcsúszásuk elszakadásuk veszélye, amely pl. az utilitarista cselekvéselméletben elég nyilvánvaló volt.

A mintaváltozós séma nyilvánvalóan irrelevánssá teszi a "szubjektív nézőpont" problémáját. Ha a személyiség szükségletdiszpozíciói és a kulturális minták strukturálisan analóg kategóriarendszerben írhatók le, ahogy ezt Parsons feltételezi, akkor nincs értelme "szubjektív" és "objektív" nézőpont megkülönböztetésének, hiszen mindkettő ugyanaz. A cselekvő és a normatív rend így megrajzolt viszonya kiegyensúlyozottnak látszik; valójában ez az egyensúly a cselekvő szempontjainak a rovására jött létre. A feszültségnek csak halvány emléke marad meg, amennyiben az univerzális mintaváltozós kategóriák mégis cselekvéselméleti bevezetésre szorulnak rá.

De ez a cselekvéselmélet is lassan..... kezd átalakulni. Már nem a cselekvő-szituáció viszony a fő probléma (a cselekvő választási lehetőségeit a mintaváltozók amúgyis alaposan — igaz, formálisan — beszűkítették), hanem a kultúra, társadalom, és személyiség mint rendszerek viszonya. A rendszerelméleti érdeklődés az 50-es évek eleje óta eleven Parsons-nál. Robert Dubin abban a cikkében, amelyre válaszul Parsons harmadik szemelvényünket megírta, szembehelyezte egymással a cselekvéselméleti (I.) és a rendszerelméleti (II.) modellt, s ezek összeférhetlenségét állította. Parsons válaszcikkét ez a kihívás határozta meg, ő ugyanis demonstrálni kívánta a két modell tényleges összhangját; minthogy azonban a tényleges összhangot nem tudta megteremteni, a két modell csak egymásbacsúszik, s innen ered e cikk még Parson, nál is kivételesen nehezen érthető volta. A cselekvéselméleti elem a mintaváltozók kicsit módosított rendszerében él tovább, a rendszerelméleti szempontok pedig a rendszerfogalom és a belőlük levezetett négy funkcionális probléma alakjában jelennek meg. A két megközelítés nyilvánvalóan összeférhetetlen: Parsons rendszerelmélete azokat a következményeket fogalmazza meg, amelyek a rendszer és környezete közötti kapcsolatból a rendszer szerveződésére nézve előállnak, a cselekvéselmélet pedig mint láttuk a monadikus cselekvő és a társadalmat lehetővé tevő normatív rend viszonyának problémájából indult ki és lényeges kategóriáit a cselekvő-szituáció viszonyból vezette le.

A cikk a cselekvéselméletnek a rendszerelméletben való feloldódását mutatja be. Ez többé-kevésbé elkerülhetetlen volt. A hangsúly már 1951-ben átkerült a cselekvő oldaláról

a normatív rendet reprezentáló kategóriák oldalára, ezzel elsősorú kérdéssé vált, hogy e rend belső elemei hogyan szerveződnek. A mintaváltozós séma csak a strukturális analógiákat volt képes megragadni, a belső kapcsolódásokat és folyamatokat nem.⁶ A funkcionális rendszerelmélet pedig épp erre kínált megfelelő fogalmi eszközöket.

A harmadik szemelvény tehát a mintaváltozó-séma újrafogalmazásával indul, /79. o./ de Parsons az alapvető mintaváltozó-kombinációkat rögtön elhelyezi a funkcionális rendszerproblémák által meghatározott rendszer-alrendszer tagozódásban. Ez önmagában igen zavaró, hiszen mint láttuk e kategóriák nagyon különböző eredetűek. A cselekvők orientációját csak merőben formálisan lehet a rendszer hosszútávú azonosságát biztosító mintafenntartó alrendszerrel azonosítani, s ugyanez igaz a tárgy-jelentések és a célélérés azonosítására is. Ezekután nem váratlan a mintaváltozó-kombinációk lényegében önkényes elosztása a funkcionálisan specializálódott alrendszerek közt. /94 sk. o./ Igaz, a végeredménynek van bizonyos plauzibilitása, de ez lényegében független a létrehozó eljárástól.

A cselekvésemélet tehát felolvadt a rendszerelméletben, s már csak egy mozzanat őrzi az eredeti kiindulás nyomait: a rendszer azonosságát az értékek, a kulturális minták azonossága biztosítja, azaz a rendszertől Parsons megtagadja azt a lehetőséget, hogy funkcionális problémáit a minták módosításával oldja meg. Szemelvényünkben ez mint az ellenőrzési hierarchia kérdése jelenik meg. /97. o./

Kétségtelen, hogy a parsonsi cselekvésemélet átalakulásainak van egy bizonyos belső logikája. Benne rejlett-e egy másfajta alakulás lehetősége az 1937-es műben? Úgy látszik, más irányba csak a cselekvésemélet alapfeltevéseinek módosításával lehet elindulni, azaz ehhez fel kellene adni a cselekvő monadikus koncepcióját, újra fel kellene vetni a "szubjektív nézőpont" és a racionalitás kérdését. Mindamellet úgy látszik a cselekvés-rendszer dilemma valamilyen változatával mindenképpen szembe kell nézni. Ezek persze nagyon absztrakt kérdések, de nagyon alapvetőek is, s ha az ember ilyenekkel kerül szembe, akkor segíthet sokat a parsonsi kategóriák, fogalmi újítások ismerete.

Némedi Dénes